

על השראה, השפעה ושאיילה בספרות הילדים והנוער/ יחיעם פדן

(חלק שני)

בחלקו הראשון של המאמר הצעתי את הגדרתו של אריך קסטנר למידת השאיילה המותרת, הצגתי שאילות מהימים שקדמו לכללי הזכויות הנהוגים כיום ודיברתי גם על מחווה של איור כחלק מהספרות. כן שחזרתי את הגלגול של מוטיב בובת העץ מאז *פינוקיו* דרך *הארנב הקטיפתי והיטי*, *מאה שנותיה הראשונות* ועד *המסע המופלא של אדוארד טוליין*. ניגש עכשיו להשפעות מודעות שרק מקצתן מוכרות.

מחווה אינטרקסטואלית

האישה הראשונה שזכתה בפרס נובל לספרות הייתה סלמה לגרלף (1858-1940). לאו דווקא על *המסע של נילס הולגרסון הקטן עם אווזי הבר* (1906), המפורסם בספריה, שנכתב לצורך לימוד גאוגרפיה ("מולדת", אם תרצו). בעצם, נילס הקטן נענש על שובבותו, וכל מסעו בחברת מרטיין אווז הבית נועד להחדיר בו ערכים טובים.

אין פלא שקארין מיכאליס (1872-1950) הדנית כתבה את ספריה, *ביבי* (1929) ו*המסע הגדול של ביבי* (1930), כמעין מחאה לא-חינוכית בעליל: בתו של מנהל תחנת רכבת מסולקת מבית הספר ויוצאת למסע על פני דנמרק – ואחר כך ברחבי איחופה – סתם בשביל הכיף, אף על פי שברור גם לילד הקורא, ולא רק למבוגר הקורא מעבר לכתפן, כי מוטב שתחזור לבית הספר ותלמד לכתוב בלי שגיאות.¹

חמש-עשרה שנים אחר כך ראה אור ספרה הראשון של אסטריד לינדגן, *פיפי לונגסטרוםפ* (תורגם לעברית בשם *גילגי ארך-גרב*, 1956, ובשם *בילבי גרב-ברק*, 2009), שאף בו ילדה שובבה – אלא שזו, שלא כמו ביבי, מעולם לא למדה בבית הספר... בגישתה הישירה מטילה פיפי את חיתתה על תושביה המנומסים של העיירה ויסיבי באי גוטלנד ממזרח לשבדיה.

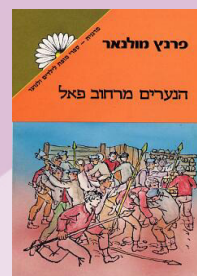
¹ שני הספרים הראשונים – מתוך חמישה המספרים על ביבי והרפתקאותיה – תורגמו כבר ב-1935 וב-1944.

אז מה היה לנו? שובב אחד הנמצא במסע ארוך על פני שבדיה; שובבה המתניידת ברכבות על פני דנמרק ואחר כך ברחבי אירופה – אולי מחווה לשובב הראשון; ועוד שובבה המגיעה לעיירה וכמעט אינה עוזבת אותה; אגב, מעשיה מסמרי שיער הרבה יותר משל קודמיה, והסופרת תומכת בהם... אין ודאות שמיכאליס אכן הושפעה מלגרלף או שלינדגרן יצרה גיבורה שובבה עוד יותר בהשפעת שתי קודמותיה, אבל זו אפשרות מעניינת.²

ייתכן שאפשר לצרף לספרים המוקדמים המשתקפים בספרים החדשים מהם גם את הדמיון בין מהלך העלילה בספר *המכשפה הכי גרועה של מרפי* (והמשכיו) לספרי *הארי פוטר* של חולינג: כאן וכאן בית ספר לכשפים, כאן וכאן הרפתקאות העוברות על מי שעדיין אינו שולט בקסמיו...³ אאוותר על הדיון בהם רק מפני שלספרים שמהם שאבה חולינג יוחדו לא מעט מחקרים, ומפני שהעושר שהיא יוצרת בספריה מגמד כל השפעה שהייתה נתונה לה.

הקבוצה או ה"חבורה"

נחתום את הניתוח של "השפעה" או "מחווה" בסיפורי החבורה, שאת שורשיה יש לראות אצל פרנץ מולנר (1878-1952) בספר *הנערים מרחוב פאל* (1907). סביר להניח כי חיי בנים למשפחות מעוטות יכולת בבודפשט בשנים האחרונות של המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20 ריגשו לא רק קוראים מהשורה אלא גם סופרים-בדרך. אין זיקה ממשית בין בוקה ונמצ'ק של מולנר הנלחמים על ה"ג'רונד" (טריטוריה) ובין מאבקם של ילדים בברלין החצים רק לאכול לשובע – מאבק המתגלם בדמותו של קאי, *הילד מהארגז*, שכתב וולף דוריאן (1926); ממש באותה המידה אין זיקה בין שני הסיפורים האלה ובין רדיפת הצדק והגנב והחזרת הגזלה באמיל *והבלשים* של קסטנר (1928). לעומת זאת, יש קשר אמיץ בין דוריאן וקסטנר, וזיקה עקיפה בין שלושת הספרים.

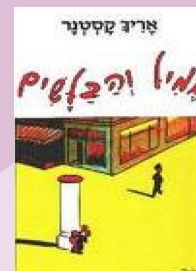

² ספרי שובבים היו תופעה חוזרת בכתביה של א' לינדגרן. היו בהם אמיל ומדיקן, לוטה וקרלטון (ראו להלן). הראשון בספרי אמיל של לינדגרן כולל תעלול המזכיר את *ג'אני פגע-רע* של ואמבה; אולי כי זה תעלול בין לאומי...
³ ג'יל מרפי, *המכשפה הכי גרועה* (1974 ואילך), תרגום לעברית ראה אור רק ב-2012; ספרי *הארי פוטר* (1997 ואילך) תורגמו מ-2000 ואילך.

וולף דוריאן (1892-1969) היה עיתונאי וכך גם ידידו ועמיתו אריך קסטנר (1899-1974). הם הכירו במערכת העיתון שבו עבדו. את הילדים העזובים שתיאר בסיפור על קאי, הכיר דוריאן מהמציאות שהתהוותה בברלין לאחר מלחמת העולם הראשונה. החבורה האחרת, באמיל והבלשים של קסטנר, באה ממשפחות מבוססות קצת יותר (חוץ מאמיל עצמו). סיפורו של דוריאן החל להתפרסם בהמשכים ב-1924 וראה אור כספר שנתיים אחר כך.⁴ עברו שנתיים או שלוש נוספות – והנה נדפס ספרו הראשון של קסטנר.

העובדות ברורות. האם קסטנר מודה בכך? לא מניה ולא מקצתיה! בספרו *משלגיה ועד אמיל* משחזר אוריאל אופק את לבטיו של קסטנר שהניבו את *אמיל* (הם נכללים גם בהקדמה הארוכה לספרו זה) וכן את השיחה שהתנהלה בין הסופר ובין המו"לית של ספרו, אדית יעקבסון, ובו הציעה לו לכתוב ספר לילדים. בין היתר אמרה לו, "בחודשים האחרונים הוצאתי שורה של ספרים שזכו להצלחה רבה: 'דוקטור דוליטל' של האנגלי לופטינג, 'הנערים מרחוב פאול' של ההונגרי מולנאר ו'מעשה השודדים' של צ'אפק הצ'כי. אבל סיפור מקורי טוב לא מצאתי עדיין."⁵ מה עם הילד *מהארגז*? הס מלהזכיר...⁶

יהודה אטלס מדגיש כי "קסטנר השפיע השפעה מכרעת על הולדתו של ז'אנר ספרי ההרפתקה בארץ, במיוחד על *שמונה בעקבות אחד* (1945) של ימימה אבידר-טשרנוביץ, שגם מאזכרת השפעה זו בספרו."⁷ אטלס מסתמך על דבריה של

המבקרת יעל דר על ספר הבלשים של ימימה טשרנוביץ, שנדפסו *בהארץ*:

היא בנתה את הספר המצליח והישראלי כל-כך על המודל של "אמיל והבלשים" ממש אחד לאחד, עם הקדמה קסטנרית ארוכה ומשעשעת, שמות פרקים מגרים לקריאה, חבורת ילדים בהנהגת ילד אמיץ, שמצליחה לתפוס אדם מסוכן אחרי מעקב ממושך. והכול, כמו ב'אמיל והבלשים', בפרקים קצרים, חפים מדידקטיות ומסמכותיות מעיקה, שיודעים להסתתרים בדיוק בחלק הכי מותח.

⁴ בעיתון הילדים *Der heitere Fridolin*; ואצל המו"ל שניידר: Schneider, Berlin 1926 *Kai aus der Kiste*.
⁵ "בעוד אני שוכב על הרצפה וסופר כמה רגלי שולחנות וכיסאות יש בחדר, כך ההקדמה לאמיל והבלשים, "ניצנץ במוחי פתאום הסיפור... אולי מפני ששם-המשפחה של אמיל הוא טישביין (זאת אומרת, רגל-שולחן)?... שכבתי אפוא בלי לזוז וחייכתי בידידות אל הרעיון שלי. רציתי לעודד אותו. הוא נרגע מעט, התחיל לתת בי אמון, התקרב אלי לאט-לאט, צעד ועוד צעד..." (מן ההקדמה למהדורה שערך אוריאל אופק, 1987).

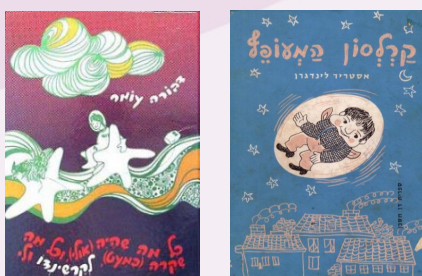
⁶ האם מפני שראה אור אצל מו"ל אחר, ויצר התחרות הוא שדחף את יעקבסון? אולי.
⁷ יהודה אטלס, *ילדים גדולים* (כרך שלישי, בעיקר איוחפאיים), הפרק על קסטנר, עמ' 71.

אטלס מוסיף ומצטט מדבריה של דר: "קשה להגזים בתיאור הרעב שהיה כאן לסיפור הרפתקה, שבהם לילדים יש כוח לעשות מעשה – דבר שכרוך [...] בסולידריות מוחלטת של ילדים."

נקל לראות על מה מסתמכים חוקרי ספרות כשהם מצרפים לספרי הרפתקאות המשובחים הללו את השלושים מכפר עלייה של רכבי (1953), את ספרי חסמב"ה של יגאל מוסינזון (1950 ואילך), את המלחמה בשכונה ואת הבלשים הצעירים של אבנר כרמלי (1952 ואילך) ואחרים – וחונכים את "סוגת ספרי החבורה". האם לא מוטב לדבר על חיקוי של התופעה המתוארת לעיל, ובייחוד להיבט אחד בה: זה המאפשר להצמיד לכל אחת מהדמויות השונות בחבורה מאפיין אחד? נכון, המודל הישראלי מתאים לרוח השיתופית שנשבה בארץ מאז ימי הפלמ"ח, ובכל זאת חייבים להכיר בכך שסיפורי החבורה היו אפנה חולפת.

הילד העצוב והיתומה

רגע, יש עוד דוגמאות לחיקוי מודע (או לא). בתום העשור הראשון לכתיבתה השופעת, המציאה אסטריד לינדגרן (1907-2002) את דמותו של קרלסון המעופף (1955). זהו סיפור על ילד המתנחם בחברתו של יצור-פלאי-קטן – ושניהם יחד מעופפים ומעוללים תעלולים. הספר ראה אור בעברית ב-1967, וכבר ב-1970 כתבה דבורה עומר את הסיפור על הילדה והידיד הסודי שלה, הגמד קרשינדו: כל מה שהיה (אולי) וכל מה שקרה (באמת) לקרשינדו ולי. צירוף מקרים? אולי.

אחרון ודי... הסופר הצרפתי הקטור מאלו (1830-1907) כתב כשבעים ספרים, ועם השלושה שתורגמו לעברית, פעמיים, נמנה גם בחיק המשפחה (1893). זהו סיפורה של פרין בת השש-עשרה, שבמות אמה הלכה ברגל עד לכפר שכל תושביו עובדים במפעל של סבה. היא לא הציגה את עצמה בשמה האמיתי, מחשש שהסב יגרש

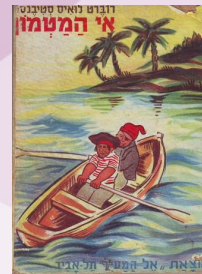
אותה, והתקבלה לעבודה. בזכות השפות שלמדה התבקשה לתרגם מסמכים ומכתבים; הבעלים – הסב – העריך את עבודה ולמד לחבבה. ואז...⁸

ספרו השני של כריסטופר פול קרטיס (נולד בפלינט, מישיגן, ב-1953), *באד, לא באדי* (1999), שזיכה אותו בפרס ניוברי, מספר על נער שהתייתם מאמו, ברח ממשפחת אומנה מתעללת כדי למצוא את אביו ונקלט בחום אנושי בחבורת נגני ג'ז, שרק מנהיגם מתכחש לו. די ברור לקורא שהאיש אינו אביו אלא סבו, אבי-אמו. מהלך העלילה הנוגעת ללב, המתרחשת בשנות ה"שפל" האיומות, מזכיר מאוד את ספרו של מאלו; האם נתקל קרטיס בתרגום לאנגלית (שמו *ילדה של אף אחד* ומאוחר יותר *סיפורה של פריין*)? אין לדעת.

מצד אחר יש לציין כי לפי עדותו של המחבר יש בבאד יסודות אוטוביוגרפיים; ויתר על כן, מרכז הכובד עובר מיחסי הנכדה עם סבה אצל מאלו, אל נגני הג'ז הנעשים מעין משפחה חלופית לבאד. ואם כן, האם אפשר לקבוע כי הסיפור מקורי מתחילתו הכואבת ועד סופו הטוב? ואולי בכל זאת הושפע קרטיס מסדרת ההנפשה היפנית שנעשתה לפי הספר הצרפתי והוקרנה ב-1978?⁹

הרבה מעבר לדמיון

מי שקרא בספרו של ארתור רנסום, *פיטר דאק*, בוודאי הבין שמשוהו מהקסם של *אי המטמון* מאת רוברט לואיס סטיבנסון דבק בילדים – הסגנוניות והאמזונות – היוצאים עם הדוד, קפיטן פלינט, ועם מלח זקן לאי שבו טמון אוצר של שודדים.¹⁰ אבל חוץ מהד רחוק ומכינויו של הדוד אין בספר ה"חדש" דבר מן הספר ה"ישן";

ובתור חלק מסדרת ספרים נקל לקבל את הפרשנות שמדובר במסע-שבדמיון ולא בהפלגה אמיתית.

פני הדברים שונים מעט כשבאים לבחון את רואלד דאל (1916-1990), סופר שנודע במקורותיו ואין פלא שיש חיקויים ליצירותיו; למשל, ספרו של אנתוני הורוביץ *ספתא*, הדומה מדי לספר *התרופה הנפלאה של ג'ורג' מאת דאל* – בשניהם נכד נואש נפטר

⁸ הקטור מאלו, *בחיק המשפחה*, מצרפתית מיכה פרנקל, 1995.

⁹ כ"פ קרטיס, *באד, לא באדי*, מאנגלית: יוספיה סימון, 2002. וראו מאמרי "משפחות חלופיות" בכתב העת המקוון "הפנקס".

¹⁰ א' רנסום, *פיטר דאק* (1932); ראה אור בעברית ב-1987.

פשוטו כמשמעו מסבתא מעצבנת.¹¹ אבל בחינה מדוקדקת של ספרי דאל לנוער מגלה שלא פעם שלח הסופר הנערץ יד ביצירות של אחרים.

נתחיל באחד מהסיפורים בספר *חרוזים נלוזים*, שעניינו כיפה אדומה. הראשון שכתב פרודיה תמציתית על מעשייה זו היה ג'יימס ת'רבר (1894-1961; זכור יותר מכול בזכות ספרו *הרבה ירחים*). ת'רבר פותח במפגש של הזאב עם כיפה אדומה ביער; דאל מתעלם מהמפגש הזה, שבאמצעותו נודע לנו איך הזאב יודע שכיפה אדומה עומדת להגיע לבית סבתה. חרוזיו של דאל מענגים מאוד, כמובן, וכמה מהם קרובים יותר למעשייה הידועה (סבתא, סבתא...) – אבל עיקר השנינות בסוף חוזרת להמצאה של ת'רבר: כאן וכאן כיפה אדומה שולפת אקדח ויורה בזאב; אצל דאל היא גם לובשת פרווה בסוף הסיפור...¹²

מי שנהנה מספריו של דאל, ובייחוד מהמעופפלית המתוארת בספרי *צ'רלי*, אולי לא ישמח לדעת שהמצאה זו מופיעה תחילה ביצירתה של סופרת הולנדית, אנני ג'מ שמידט (1911-1995), שספרה *מעלית הפלא* (1953) תורגם לעברית עשרים שנה אחרי שנכתב – והוא דומה בעלילתו ל*צ'רלי ומעופפלית הזכוכית* (1972): ארבעה נוסעים יוצאים למסע מסביב לעולם במעלית של חנות הכולבו...

יש אפוא סופרים הזוכים לפופולריות רבה בקרב סופרים מארצות אחרות. קרוב לוודאי שכריסטינה נסטלינגר קראה בספר אחר של אנני שמידט, *הרפתקאות ויפללא* (1957), על ננס שגורש מארצו וגרם לצרות צרות, לפני שישבה לכתוב את ספרה האנרכיסטי (המצויין) *מצפצפים על המלך מלפפון* (1972).

¹¹ שני הספרים לא תורגמו: *George's Marvellous Medicine* של דאל מ-1980 ו-*Granny* של הורוביץ מ-1994.

¹² ראו בנספח ג.

נספח ג

ג'יימס ת'רבר, "הילדה הקטנה והזאב" (1939)

ביער אפל ארב זאב יום אחד בשעות אחר הצהריים לילדה קטנה שבוודאי תבוא, נושאת סל עם מצרכי מזון לסבתה. והנה אכן באה לבסוף ילדה קטנה, ובידיה סל מצרכי מזון. "האם המצרכים שבסל מיועדים לסבתך?" שאל הזאב. הילדה השיבה כן, זה נכון. הזאב שאל אפוא היכן גרה סבתה, והילדה הקטנה השיבה לו ונעלמה בין עצי היער.

כשפתחה את דלת הבית של סבתה, ראתה הילדה הקטנה דמות שוכבת במיטה, על ראשה כיפת שינה ולגופה כותונת לילה. עוד ממרחק של שמונה מטרים ראתה הילדה שאין זו סבתה אלא הזאב, כי גם בכיפת השינה זאב אינו דומה לסבתא, ממש כמו שהאריה של מטר-גולדווין-מאייר אינו דומה לנשיא קלוין קולידג'. ולכן שלפה הילדה הקטנה אקדח מהסל שלה והרגה בירייה את הזאב.

(מוסר השכל: בימינו לא קל להטעות ילדות קטנות כמו שהיה פעם.)

רואלד דאל, "כיפה אדומה", *חרוזים נלווים* (1982)

מאנגלית: נימה קרסו, 1997

בוקר אחד התחשק לזאב {לדעתי להוסיף עוד מילה או שתיים} [...] הוא היה קצת רעב [...] לבש הזאב כפפה על כל יד, נעל נעליים, סירק שביל בצד, חבש לראש כובע, ישב בכורסה, וחיכה. כיפה אדומה נכנסה... "סבתא... למה יש לך אוזניים גדולות כמו סירה?" [...] "ויש לך עיניים כמו שני פנסים!" [...] אז אמרה הילדונת ברוב תימהון: "סבתא! איזה מעיל של פרוה! שיגעון!"

"לא!" קרא הזאב. "זה הרגע לשאול 'סבתא, למה יש לך כזה פה גדול?'" כיפה אדומה אז משכה בכתפיים, זקפה את הגב, פשקה ת'דרגליים, הכניסה ת'יד אל הכיס מאחור, הוציאה אקדח אוטומטי שחור, כיוונה וירתה שלוש יריות. ומיד הוא הפך לזאב מת מאוד.

אחרי חודש בערך פגשתי אותה מטיילת ביער מול פתח ביתה. אבל בלי שכמייה אדומה, ילדותית, וגם בלי כיפה אדומה ושטותית. שינוי מהמם של ממש חל בגברת. עכשיו התעטפה בפרווה נהדרת.

"שלום," היא אמרה לי, "האם שמת לב למעילי המקסים מפרוות הזאב?"

~ סוף חלק ב' מתוך שלושה חלקי המאמר ~